

Božanske komedije. U toj raspravi on nesumnjivo dokazuje jedinstvo tih elemenata i, povezujući ih, upućuje na nužnost strukturalne i značenjske analize izraza, kao najrelevantnijeg aspekta umjetničkog djela. Na taj način istodobno nadilazi isprazni esteticizam idealističke estetike i izbjegava zamku vulgarnog marksističkog sociologizma i uvjerenja da je bit umjetničkog djela u njegovu sadržaju. Gramscijeva veličina i značenje u sferi promišljanja estetičke problematike upravo i jest u tome što je znao svoju sposobnost kritičkog mišljenja okrenuti u oba smjera — u smjeru idealističkog utemeljenja teorije umjetnosti i u smjeru ograničenog sociologizma i ideološkog voluntarizma koji su prijetili marksističkoj estetici.

Dora Kinert-Bučan

Haim Perelman

Pravo, moral i filozofija

Nolit, Beograd, 1983.

Unutar Talmuda, zbirke hebrejskih svetih tekstova, razlikuju se dvije škole tumačenja Biblije, koje o mnogim interpretativnim pitanjima imaju različite, često i kontradiktorne stavove. Mučen nekom prigodnom dvojboj, vezanom s donošenjem odluke u nekom sudskom sporu, rabin Samuel se, prema svjedočanstvu rabina Abe, obraća direktno višoj instanci, tražeći da mu se verificira ispravna interpretacija. Jedan glas s neba ljubazno mu objasni da obje teze izražavaju riječ živoga Boga.

Pitanje ljubopitljivog rabina nije samo isprazan sholastički problem. U poopćenom vidu, ono je ishodište čitave jedne tradicije filozofsko-pravne misli. Belgijski pravnik i filozof Chaïm Perelman, autor knjige koju razmatramo, u kojoj nam opetovano (str. 177, str. 210) prepričava gornju anegdodu, metodički se priklanja ranije navedenoj presudi najvišeg foruma svog izgubljenog zavičaja.

Pitanje o kojemu je riječ pitanje je o mogućnosti racionalnog odlučivanja u sferi praktičkog uma. Pitajući o umnosti praktičke i političke odluke, Perelman svoje mjesto vidi između dva novovjekovna pravca. S jedne strane, to je racionalizam kartezijanske paradigme koji, legitimirajući odluku nedvosmislenošću izvoda iz očiglednih istina, smatra da je od dvojice koji donose različite odluke o istoj stvari

bar jedan u krivu, te da duža diskusija i neslaganja ukazuju na to da niti jedan diskutant ne vidi čistu istinu, koja je oduvijek prisutna u božjem umu i koju bi se protivniku, bez mnogo promišljanja, trebalo pokazati prstom. Nasuprot ovom obrascu (inače problematičnom kad dođe do praktičnih konzekvencija) istupa skepticizam Humeova tipa, koji odlučivanje prebacuje s onu stranu racionaliteta, u sferu vrijednosti, trebanja, gdje vladaju jedino subjektivni motivi s kojima um nema drugog posla do li da opiše i objasni posljedice već poduzetih akcija. Oba pravca, od kojih bi se prvi, izgleda, nahodio u jednoj tradiciji prirodopravnog mišljenja, a drugi imao nastavak u slijedu pravnog i političkog pozitivizma, po Perelmanovu mišljenju ne otvaraju prostor racionalnoj diskusiji o vrijednostima, koja bi, u prvom slučaju, bila nepotrebna, u drugom — nemoguća. Tražeći izlaz kroz izučavanje i obnovu antičke retorike, Perelman se pridružuje grupi sličnih nastojanja, koja u ishodištu imaju revaloriziranje klasičnog antičkog poimanja politike, povratak praktičkoj filozofiji kao »filozofiji o ljudskim stvarima« i, s tim u vezi, obnovu dijalektike koja bi kao »vjerojatno zaključivanje« bila korekcija i nadopuna istinosnom binarizmu formalne logike.

Iako se najveći dio ovih pokušaja pojavljuje već neposredno nakon posljednjeg svjetskog rata, kod nas se oni u većoj mjeri prevode tek danas. Međutim, dok se nastala praznina u posljednje vrijeme užurbano popunjuje, i sada Perelmanove napore možemo procijeniti tek po jednoj kompilaciji radova, a ne po njegovu glavnom djelu, *Traktatu o argumentaciji*, koji je 1958. godine napisao, uz suradnju L. Olbrechts-Tyteca; tekstovi njegova neposrednog prethodnika na planu rehabilitacije ne-apodiktivnih zaključaka i njihove upotrebe u pravu, pisca *Pi-pike i jurisprudencije*, Theodora Viehwega, nisu pak uopće prevedeni.

Po strani od ovog izdavačko-prevodilačkog kašnjenja, pokušat ćemo iz grupe članaka, predavanja i eseja, objavljenih pod zajedničkim naslovom *Pravo, moral i filozofija*, izlučiti osnovne crte Perelmanove filozofije; to nam, usput rečeno, konstrukcija ove zbirke možda i olakšava, jer je Perelman, pišući svaki od šesnaest objavljenih tekstova kao zasebnu cjelinu, smatrao za potrebno da izvjesne bitne točke (pa i poneki primjer) u raznim prilikama ponovi, postižući dovoljnu redundanciju da i nepažljivom, pa i fragmentarnom čitatelju, osigura potpun uvid u svoje ideje.

Perelmanov program, ukratko, jest — da bi se izbjeglo konzekvencijama i racionalizma koji, postulirajući univerzalnost i očiglednost svojih teza vodi do despotizma istinom odlikovanog pojedinca ili grupe, i skepticizma ko-

ji, budući da negira bilo kakav umni kriterij vrijednosti praktičkih odluka, vodi u anarhiju, afirmiranje sile kao kriterija legitimiteta (i tako ponovo u tiraniju) — da se »poduzme nov napor, napor da se izgradi jedna logika sudova vrednosti, ne polazeći od onoga što nas je učila moderna logika u vezi s prirodom rasuđivanja, nego polazeći od podrobnog ispitivanja načina na koji ljudi stvarno rasuđuju o vrednostima« (str. 42—43). Kao paradgmu ovog »stvarnog zaključivanja o vrednostima« Perelman uzima, prije svega, model sudsko-jurističkog zaključivanja. Tako, metodički pravac Perelmanovih filozofsko-pravnih nastojanja u intenciji odstupa od pristupa koji, iz neupitnosti izgrađene filozofske pozicije, kreće u spekulativnu dedukciju prava. Naprotiv, Perelman (doktorirao najprije pravo, zatim, disertacijom o Fregeu, filozofiju) pitajući se »što filozof može naučiti pručavajući pravo« (naslov posljednjeg teksta zbirke) želi krenuti od empirijske analize fenomena prava. U njoj on, suglašujući se s Viehwegom, dolazi do teza o nesvodivosti prava na obrazac formalnogičkog zaključivanja, o blizini modusa jurističkog i retorskog mišljenja i o topičkoj prirodi jurisprudencije, da bi nadalje pokušao pokazati da bi se iz spoznaje ovakve prirode prava moglo doći do adekvatnijeg sagledavanja biti morala (tako da se ovaj »približi ne egzaktnim ili prirodnim naukama, već pravu i njegovoj primeni« — str. 94), kao što bi se, u produžetku tog misaonog slijeda, potkrijepila i nastojanja filozofa na emancipaciji od sličnog logičkog i prirodoznanstvenog dikтата. Redakcijski naslov zbirke — *Pravo, moral i filozofija* — utoliko, osim slijeda građe, donosi i pretpostavljeni metodički slijed (u daljem tekstu pokušat ćemo pokazati da Perelmanova analiza, kao i neki slični pokušaji, ipak počiva na jednoj predmišljenoj, doduše impliciranoj, ali posve određenoj filozofskoj poziciji).

Poput solomunskog rješenja židovskog proročanstva, Perelman kao ono treće, što bi se nadalo između dviju alternativa, nalazi jednu oslabljenu i relativiziranu koncepciju racionalnosti odlučivanja, za koju, osim što je postulira kao rezultat empirijskog uvida u oblast praktičkog uma, osnovu nalazi u staroj retorici. Ta bi koncepcija — upravo zbog veće širine sadržaja (u nju bi osim provjere i dokazivanja ulazilo i opravdavanje, nagovaranje, kritika, vijećanje, verbalno suprotstavljanje, riječju, svaki zamisliv oblik argumentacije), te zbog pluralizma argumentacija koje nisu naprosto istinite ili lažne (tako da bi se uzajamno isključivale) — mogla računati na, doduše, manju apodiktičnost, ali zato na veću demokratičnost svojih iskaza. Budući da, izuzev sile, nije iz ove koncepcije racionalnosti a priori isklju-

čen bilo koji mogući način argumentacije (uključujući takve kao što su argumentiranje autoritetom, ili argumentum ad hominem npr.), nadaže se nanovo problem kriterija za procjenjivanje vrijednosti i jačine argumenata. Perelman ga, čini se, traži u konstrukciji auditorija kojemu se govornik obraća. Naime, dok bi se pragmatička i politička argumentacija nagovarajući obraćala jednom određenom, uzem krugu slušača, imanentni bi zadatak filozofskog opravdavanja bilo predočavanje argumenata koji bi trebali važiti za sve, obraćanje *univerzalnom auditoriju*, tj. skupu svih umnih bića, koji bi bio i personifikacija uma samog. »Specifična uloga filozofije jeste, u stvari, da predlože čovečanstvu objektivne principe delanja, tj. principe koji važe za volju svakog umnog bića« (str. 58). Pri tom, Perelman naglašava da »predložiti ne znači nametnuti«, što je realna konzekvencija bitne otvorenosti i dijalogičnosti filozofskog foruma na kojem »ne postoji presuđena stvar« (str. 64) i čije je vrhunsko pravilo kao »pravilo svih sudova dostojnih tog imena, pravilo *audiatur et altera pars*« (str. 59).

To su ujedno i krajnji zaključci do kojih Perelman dolazi. Eseji ove zbirke namijenjeni su uglavnom raznostranom osvjetljavanju navedenih teza, a posebna se pažnja posvetila analizi nekih specijalnih problema pravne teorije i prakse — pravnim pretpostavkama, pravnim fikcijama, pravnim antinomijama i prazninama u pravu, pa čak i eutanaziji — sve u svjetlu »dijalektičkog« i »topičkog« koncepta prava.

Lako, kad se radi o analizi primjera iz pravnih znanosti, Perelman zadivljuje erudicijom i oštrinom zaključivanja, mora se priznati da njegovi krajnji filozofski zaključci — teorija argumentacije pred univerzalnim auditorijem — ostaju pomalo nedorečeni, tek kao gruba konstrukcija, bez mnogo veze s »ispitivanjem načina na koji ljudi stvarno rasuđuju o vrednostima« od kojeg se željelo poći. »Univerzalni auditorij« ostaje tek apstraktan i nediferenciran pojam, koji oštro odudara od namjeravane empirijske analize, ali koji je, čini se, ipak nužna konzekvencija Perelmanove filozofske provenijencije. Perelman, naime, bariata s jednim pretpostavljenim i neupitnim konceptom društva, kao što, jednako samorazumljivo i optimistički, tretira demokratske institucije, posebno sudstvo i zakonodavstvo, kao rezultat težnje »naroda« (vidi str. 49, 50) koja ih je, u svrhu održavanja stabilnosti socijalnog poretka, formirala i legitimirala. Uloga filozofa u takvom konceptu društva jest kao i uloga pravnik — arbitraža za sporove, jedino što to oni posljednji čine argumentirajući pred ograničenim konkretnim, a prvi pred fiktivnim

općim slušateljstvom — »čovječanstvom«. Pluralizam moralnih filozofija, kaže Perelman, »objašnjava filozofski pluralizam i opravdava toleranciju u filozofiji« (str. 188). Perelmanova pretpostavljena filozofsko-politička pozicija — demokratski pluralizam — ovdje se otvara kritici koja je, posebno u novije vrijeme, upućena takvom socijalnom modelu i njegovoj krunskoj vrlini — toleranciji. (Neki od osnovnih prigovora, koje radi ograničenih ambicija ovog prikaza nećemo ovdje referirati, mogu se naći i u kod nas nedavno objavljenoj *Kritici čiste tolerancije* Marcusea, Moorea i Wolffa).

Smatramo da bi Perelmanova filozofija prava, kao i slični pokušaji, ako računaju na istinsku relevanciju, morali položiti račun o glavnim elementima te kritike. Tek tada bi se pokazalo je li takav filozofski put pravi izlaz, koji nadilazi filozofsko-politički dogmatizam i skepticizam, ili je rješenje drugdje. U svakom slučaju, koristan poticaj i povod za diskusiju ostaje; ostaje, također, i respekt za Perelmanovu principijelnu otvorenost i spremnost za dijalog.

Alan Uzelac

Elias Canetti

Masa i moć

GZH, Zagreb, 1984.

Ova knjiga nije tipično filozofsko djelo, ni po literaturi na koju se poziva, ni po pristupu, ali njena je filozofska dimenzija nepobitna. Opsežna bibliografija pokazuje da je Canetti, dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1981. godine, mislilac široka interesa i da je građu crpio iz najrazličitijih izvora, među kojima prevladavaju mitski, religiozni, povijesni, etnološki, antropološki, biografski i psihijatrijski.

Glavna je tema najavljena kratkim i jasnim naslovom. Naslovi poglavlja mogu poslužiti kao kratak pregled tema: Masa, Hajka, Hajka i religija, Masa i povijest, Utroba moći, Započetak, Preobražaj, Aspekti moći, Vlast i paranoja. Od početka autor sustavno razvija pretpostavke za postavljanje pitanja u epilogu knjige. Ključno je ili, po autorovu mišljenju, *jedino* pitanje čovjekova društvenog života: može li se doskočiti ljudskom porivu za preživljavanjem na račun drugih i paranoičnom vlastodršcu u svakom od nas? Za odgovor na ovo pitanje osobito su važna razmišljanja u odjeljku

O *besmrtnosti*, gdje se privremenom i primitivnom obliku preživljavanja vođe ili popularnog idola suprotstavlja besmrtnost mislioca i umjetnika, posredovana njegovim djelom. Umjetniku nije stalo da slavu, po svaku cijenu, stekne za života — on sam bira svoje društvo preživjelih, a to su svi oni iz prošlih vremena čije djelo živi i danas, kao i svi oni u budućnosti koji će ga cijeniti.

Prva dva poglavlja upoznaju nas s uzrocima i vrstama okupljanja pojedinaca u mase. Paradoksalno je samo na prvi pogled da čovjek toliko rado ulazi u gomilu. Paradoksalno, jer on je živo biće koje je više od drugih, u strahu od povrede svog osobnog prostora, od dodira ili ranjavanja tjelesne granice prema vanjskom svijetu, razvilo najviše načina da se distancira od drugih. Masa, međutim, ukida strah od dodira jer, šireći tjelesne granice pojedinaca do zajedničkih granica mase, povećava tijelo pojedinca i proizvodi osjećaj sigurnosti. Za čovjeka su podjednako važna dva suprotna obilježja: da se izdvaja i da se gomila sa sebi sličnima. U masi se pojedinac rasterećuje. Masa ima svoje zakonitosti postanka, rasta i raspada. Ona je otvorena ili zatvorena, no uvijek želi rasti, ujednačava sve pojedinačno unutar sebe, teži zbiječnosti i usmjerenju. Ritam ili ponavljanje osnovni je konstitutivni njen element, ali i simptom koji je odaje. Pojedinci se ponekad u tolikoj mjeri u masi ukidaju, da masa zaživi vlastitim životom: »Uvježbani povici koji se ponavljaju u jednakim vremenskim razmacima ne pokazuju da je masa počela živjeti vlastitim životom. Oni je, istina, trebaju dovesti do toga, ali oni mogu ostati vanjska stvar, kao uvježbane kretnje neke vojne jedinice. Nasuprot tome stoji spontani krik, koji masa ne može točno odrediti unaprijed, nesumnjivi znak, čije je djelovanje ogromno« (str. 27).

Svako okupljanje pojedinaca pretpostavlja nešto zajedničko, što se s vremenom razvija u moral dotične mase, ideologiju. Stoga je logično da autor vrstu mase — hajku — razmatra u kontekstima različitih oblika religioznog ponašanja, od totemizma do današnjih religija. I nacije se ponekad mogu smatrati religijama. Svaka se nacija okuplja pod nekim masovnim simbolom. Englezima je to, na primjer, more, Nijemcima šuma, Švicarcima brdo itd.

Za razumijevanje Canettijeve analize (ne)društenosti važno je poglavlje pod naslovom *Preživjeli*. Elementarni je i najočitiji uspjeh činjenica da je čovjek još živ, pogotovo ako smrt pogađa druge u blizini (epidemija, elementarne nepogode, rat i sl.). Ali doživljaj sebe živog u masi mrtvih može postati ne samo uzrok zadovoljstvu i porastu životne snage nego i motiv za ubijanje